

⁸ Шитюк, М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття / М.М.Шитюк. – К., 2000. – С. 392.

⁹ Німецькі поселення в Україні: історія та сьогодення. – К.; Миколаїв, 2006. – С. 38.

¹⁰ АСБ МО. – ФПС, спр. 3447.

¹¹ Міронова, І. Національні меншини України / І.Міронова. – Миколаїв, 2006. – С. 241.

Надійшла до редколегії 04.06.2007

В.Ф.Холодницький

З ІСТОРІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКИХ НІМЦІВ ДО РАЙХУ

У статті показані основні етапи переселення німців Буковини до Німеччини; розглянуті та проаналізовані основні причини та наслідки для них цього процесу.

Проблема переселення німців із західних територій колишнього Радянського Союзу постала в центрі уваги вітчизняних дослідників лише в 90-х рр. минулого століття. І це не випадково, адже в умовах незалежних держав, що утворились на терені колишнього Радянського Союзу, в тім числі і в Україні, стали доступними ряд архівних фондів, з якими наукова громадськість була ознайомена із серії публікацій. Це саме стосується і переселення буковинських німців¹. Але на цьому шляху робляться лише перші кроки. Тому метою даного дослідження є розширення уявлення про глибинні процеси, які пов'язані з переселенням німецького етносу до Німеччини.

В центрі даного дослідження поставлені Чернівці не тільки тому, що в місті проживало чимало німецькомовного населення, але й тому, що дане місто було центром буковинського краю, а в умовах радянської влади – центром Чернівецької області, на території якої проживало понад 40 тис. осіб німецької національності. У дорадянський час Чернівці були справжнім центром буковинського німецтва. Тут знаходився центральний офіс німецької громади – Німецький народний дім, німецькі школи, клініка, редакції німецькомовних газет, німецькі

кірхи тощо. Саме тут функціонувало німецьке консульство, яке допомагало вирішувати складні і різноманітні проблеми соціально-економічного та й суспільно-політичного характеру німецького етносу.

Проте вже початковий період Другої світової війни Чернівці, як адміністративний центр буковинського краю, як і Буковина в цілому, стають у центрі геополітичних інтересів Німеччини та Радянського Союзу, незважаючи на те, що в офіційних угодах 1939 – початку 1940 рр. Буковина не стала об'єктом офіційної уваги даних держав². Однак як Гітлер, так і Сталін потай один від одного виношували свої плани щодо Буковини. Георгій Димитров у своїх щоденниках залишив з цього приводу запис про те, що ще 21 грудня 1939 р. під час застілля на честь 60-річчя з дня народження Сталіна, останній, розмірковуючи в голос, у вузькому колі присутніх гостей сказав, що «в Радянському Союзі стало тісенько. Фінляндія, Бессарабія, Чернівці нам не завдають»³. Таким чином, місто Чернівці вперше постало в полі зору верховного керівництва радянської держави в грудні 1939 р., в розпал радянсько-фінської війни, що свідчило про його чималі апетити. З іншого боку, якщо питання приєднання Бессарабії до СРСР було оприлюднене Молотовим наприкінці березня 1940 р. (власне, радянський уряд ніколи не робив таємниці щодо своїх намірів відносно Бессарабії), то про Буковину на даний час, як і в наступні місяці весни 1940 р. жодного офіційного слова не було сказано. Наміри щодо Буковини Москва тримала в суворій таємниці аж до червня 1940 р.

Це саме можна сказати і про плани Німеччини відносно Буковини. Як свідчать архівні документи, зростання інтересу Німеччини до німецької меншини Румунії, в тому числі й до буковинських німців, проявилось задовго до безпосереднього здійснення переселенської компанії 1940-1941 рр. Так, у розвідувальному зведенні оперативної групи НКВС УРСР «Про виникнення і діяльність німецьких етнічних груп у Румунії», підготовленому для ЦК КП(б)У, підкреслюється, що «починаючи з 1933 р., з Німеччини до Румунії перекинуто велику кількість агентів під виглядом лікарів, представників торговельних і промислових фірм, різних спеціалістів, журналістів і просто туристів. Вони ... в доповідях і лекціях протягували расистську теорію, всіляко вихваляли націонал-соціалістичний режим в Німеччині. ... Вербували своїх прихильників, ... збирали розвідувальні дані, ... встановлювали широкі зв'язки з торговельними і промисловими колами, ... і особами, близькими до урядових кіл»⁴. Тут же зверталась увага на те, що «німецький фашизм став насаджувати в усіх районах Румунії серед німе-

цької меншини організації, які були названі «етнічними групами» на яких покладалося завдання об'єднання всіх німців в єдину «етнічну групу» Румунії. ... «Етнічні групи», – говорилося в донесенні, – зі вступом Німеччини у війну надають велику допомогу Німеччині продовольством і іншими матеріалами для ведення війни, організують збір грошей, закупівлю в Румунії продуктів, ... збір металолому і кольорових матеріалів для відправки їх в Німеччину, а також збір теплої одягу для німецької армії»⁵. В цьому документі підкреслювалось також, що членами «етнічних груп» в переважній більшості були профашистськи настроєна молодь, інтелігенція й інші прошарки населення, що «етнічні групи» насправді займалися розповсюдженням фашизму, вели шпигунську і підривну діяльність на користь Німеччини. До певної міри ця інформація підтверджується й іншими дослідженнями⁶.

Дійсно, амбіційні плани Гітлера до встановлення світового панування, не могли не привести до підпорядкування німецьких меншин в інших державах стратегічним планам Німеччини. Про наслідки цього впливу тодішній житель м.Чернівців Георг Дроздовський згадував: «Коли там, у Рейху, відбувся великий перелом (мається на увазі прихід Гітлера до влади в 1933 р. – В.Х.), це позначилося і на нас. Німецьке населення усвідомило своє походження і той час, коли предки прибули в цей край. Пропаганда величчю, до якої було покликане все німецьке, змусила побліднути австрійський первень краю. ... Політика витруювала з людей те, що залишалося у них від старої Австрії»⁷.

Вперше на офіційному рівні Берлін, як і Москва, заявив про свої наміри відносно м. Чернівців та території Буковини в цілому в кінці червня 1940 р. Зокрема, відповідаючи на телеграму німецького посла в Москві графа Шуленбурга від 23 червня 1940 р., в котрій йшлося про претензії Радянського Союзу щодо Бессарабії і Буковини, Ріббентроп 25 червня 1940 р. визнавав права СРСР на Бессарабію і одночасно заявив про те, що намагання радянського уряду щодо Буковини є новою для нього і що Німеччина сама зацікавлена в цьому регіоні, де проживала значна частина німецького етносу⁸.

Отже, Буковина і Чернівці, перебуваючи у складі королівської Румунії, стають у центрі дипломатичної переписки між урядами СРСР та Німеччини в кінці червня 1940 р. Досягнувши угоди про обмеження радянських апетитів лише північною частиною Буковини*, радянсь-

* Берлін категорично відкинув прагнення СРСР щодо захоплення й Південної частини Буковини, оскільки в противному разі це привело б до

кою стороною було вчинено дипломатичний тиск на Румунію⁹, результатом якого стала анексія як Бессарабії, так і Північної Буковини.

Не вдаючись у деталі дипломатичних демаршів кожної із означених вище країн, які висвітлені вже в ряді опублікованих матеріалів¹⁰, укажемо на те, що їхнім результатом стала також домовленість про необхідність переселення буковинських німців з Північної Буковини та Бессарабії до Німеччини, ініціатором якого виступила німецька сторона¹¹. Безпосередні переговори з цього приводу між Берліном та Москвою, як повідомляла єдина крайова газета «Радянська Буковина», що виходила в даний час, почалися в кінці липня 1940 р.¹²

Вони проходили в Москві і завершилися 5 вересня 1940 р. підписанням двосторонньої угоди «Про евакуацію осіб німецької національності з території Бессарабії і Північної Буковини на територію Німеччини»¹³. В цей же день у Москві підписано з цієї ж проблеми ще два документи: «Додатковий протокол до угоди між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Урядом Німеччини про евакуацію осіб німецької національності з території Бессарабії і Північної Буковини на територію Німеччини» та «Протокол заключного засідання змішаної радянсько-німецької комісії по евакуації осіб німецької національності з території Бессарабії і Північної Буковини на територію Німеччини»¹⁴.

Цими документами визначалися терміни, порядок, правила і організація евакуації, кількісний та якісний склад радянського та німецького евакуаційного апаратів тощо. Керівництво усіма переселенськими справами покладалося на Змішану радянсько-німецьку комісію. Головою радянської делегації у цій комісії призначено А.П.Васюкова. Головним німецьким уповноваженим був Гофмайер. Пунктом перебування радянського головного представника і німецького головного уповноваженого визначено м.Тарутіно (Бессарабія). Вся територія Бессарабії та Північної Буковини поділялась на 5 районів з центрами в населених пунктах: Альбота, Березіна, Мансбург, Кишинів (Бессарабія) і Чернівці (Північна Буковина). У свою чергу кожен район ділився на території. Зокрема, Чернівецький евакуаційний район поділявся на 11 територій: Чернівці-Західні, Чернівці-Східні, Монастириське, Роша, Клокучка, Терблече, Альт-Гюте, Чудін, Августендорф, Сторожинець

створення в її південній частині плацдарму для Червоної Армії, який нависав би над румунським нафтоносним районом Плоешті. А це вже була реальна і серйозна загроза стратегічним планам для самої Німеччини, реалізація яких залежала від того, хто контролює цей регіон.

та Катеринендорф. З них чотири території (Чернівці-Західні, Чернівці-Східні, Монастириське, Роша, Клокучка) припадали на м.Чернівці та його передмістя. Тут розмістилися згодом радянські та німецькі територіальні штаби по переселенню осіб німецької національності, функції яких також були регламентовані цими документами.

Чернівці, тепер вже не тільки як крайовий та обласний центр України, але і як районний центр по переселенню осіб німецької національності чи осіб німецького походження, привертають до себе увагу як німецької, так і радянської сторони. Саме сюди прибуває радянська частина спільної радянсько-німецької переселенської комісії за декілька тижнів до підписання в Москві основних документів по переселенню буковинських і бессарабських німців до Німеччини¹⁵. На чолі комісії прибув капітан НКВС Москаленко, якого згодом було призначено головою радянської переселенської делегації, а його заступником – майора Кириченка.

Ця комісія провела значну організаційну роботу по підготовці й прийому радянської та німецької делегацій. Міські і районні ради підібрали приміщення для роботи і проживання членів районних штабів і територіальних пунктів обох делегацій. Наприклад, для радянського районного штабу було віддано приміщення готелю «Під Чорним орлом», котрий знаходився на центральній площі м.Чернівців, а для німецького районного штабу – приміщення готелю Пансіон «Сіті» по вулиці Університетській. У всі райони, де існували німецькі господарства були направлені працівники Чернівецького обласного комітету КП(б)У і Чернівецького облвиконкому для уточнення кількісного і якісного стану цих господарств. Відомості про стан німецьких господарств, так само як і про чисельність німецького населення в краї, були покладені в основу роботи радянської переселенської комісії при здійсненні всіх операцій, пов'язаних з переселенням.

На початку вересня до штабу радянської делегації в м. Чернівці прибуло 24 особи політичного складу Червоної Армії і 4 особи, відраджених Радою Народних Комісарів (РНК) України. З прибуттям у Чернівці 22 військових були розподілені по територіальних пунктах в якості територіальних представників і їх заступників. Решта відраджених поступила у розпорядження районного штабу і була призначена на відповідальні посади. Зокрема, політрук Греженюк був призначений керівником з питань транспорту. Політрук Тихоненко, який раніше брав участь в евакуації німців із областей Західної України, призначений інспектором. В його обов'язки входило також надання практичної допомоги територіальним представникам. Із 4 осіб, від-

ряджених РНК УРСР, Герберу, інженеру-економісту, було доручено керівництво оцінкою майна, яке залишали німці під час евакуації, Дукельському – ведення обліку, Федорову – фінансова частина, Бикову – також інспекторська робота і робота по наданню практичної допомоги районним і територіальним представникам¹⁶. Крім того, відділом кадрів Чернівецького ОК КП(б)У в штаб радянської делегації були направлені секретар-перекладач і два обліковці. Одночасно до кожного територіального пункту прикріплювався партактив у кількості 3-4 особи. До районного штабу прикріплено також 9 лікарів, 6 автомашин з обслуговуючим персоналом. Всі вони прибули із східних та південних областей України.

На час приїзду німецької комісії практично все було підготовлено до евакуації, що дало можливість 17 вересня 1940 р. розпочати реєстрацію німців територіальними пунктами.

Німецька евакуаційна комісія на чолі з оберштурмбаннфюрером-СС Ервіном Мюллером у загальній кількості 67 осіб* прибула до Чернівців 15 вересня 1940 р. о 16 годині. З них 38 осіб були відправлені на територіальні пункти, а решта залишилася при районному штабі німецької делегації в Чернівцях. З комісією прибув також автотранспорт в кількості 18 автомашин, з яких 14 легкових і 4 санітарні з відповідним персоналом. Заступником Мюллера був професор доктор Герберт Маєр, який уповноважений встановлювати контакти і проводити переговори з відповідними радянськими установами в Чернівцях. Він добре розумівся також на питаннях мистецтвознавства. Слід зауважити, що Г.Маєр свого часу працював у Чернівецькому румунському університеті професором фізики і ще до встановлення радянського режиму в Чернівцях переселився до Німеччини. Вже як німецький громадянин викладав у Познанському університеті. Німецьким переселенським штабом у Чернівцях керував Рудольф Вагнер, крім того, вів переговори з радянською стороною з питань переселення, оскільки сам був родом із Самбора, вчився свого часу в Чернівецькому університеті і також добре розумівся на ситуації в даному регіоні. Він був мобілізований до переселенської комісії з Інституту Східної Європи Берлінського університету ім. Гумбольдта, де обіймав асистентську посаду. Крім цього, Лангтгалер, з Відня, займався оцінкою майна,

---

* Дана кількість представників німецької переселенської комісії, що прибула до Чернівців, відповідає такій же кількості представників радянської переселенської комісії, що було наперед обумовлено німецько-радянським договором від 5 вересня 1940 р.

райхснімець Бартоломеус – проблемами транспорту, Віммер, буковинський німець із Радівців (місто у Південній Буковині – сучасна Румунія. – В.Х.) відповідав за санітарно-медичні питання та скарги. Треба мати на увазі і той факт, що у переселенській роботі члени німецької комісії опиралися на широку підтримку місцевих німців-активістів таких як професор Ф.Логмер, патер Гаебель, доктор Е.Трокопович, доктор Ф.Елінек та інші. У німецькій переселенській комісії перекладачем працював колишній сотник українських січових стрільців (УСС), член організації українських націоналістів (ОУН) Д.Королюк, який допомагав всім бажаючим українцям виїхати до Німеччини. Посильну допомогу надавав також і німецький консул Фрітц Шельгорн. Тобто німецька переселенська комісія, рівно ж як і радянська, не обмежилася лише власними силами, але залучила до переселенської справи місцевих німців-активістів¹⁷. Цікава деталь – всі представники німецької переселенської комісії були одягнені у військову форму, щоправда без погон. До німецьких районних уповноважених були приставлені радянські уповноважені, які були співробітниками НКВС і також завжди носили військову форму.

Разом з тим, приїзд німецької переселенської делегації до Чернівців аж ніяк не означав початок підготовки буковинських німців до переселення. Як вже було сказано вище, пропагандистська машина Третього Рейху зробила свою справу по підготовці етнічних німецьких меншин Румунії до переселенської акції, яка була розгорнута на європейському континенті під гаслом «Додому в Райх!» Відправним пунктом у цій справі став виступ Гітлера у рейхстазі 6 жовтня 1939 р.¹⁸ Тому на час встановлення радянської влади в Північній Буковині німецький етнос, здебільшого був підготовлений до переселення. Не останню роль у цьому плані відіграло німецьке консульство, що діяло в Чернівцях на чолі з консулом Шельгорном. Завдяки діяльності консульства, яке здійснювало загальнодержавний курс на переселення осіб німецької національності до Рейху ще в дорадянський період, вже на початок встановлення радянського режиму в даному краї значна частина буковинських німців виявила готовність виїхати до Німеччини¹⁹. Таке рішення вони приймали ще до остаточного вирішення цієї проблеми на міждержавному рівні. Звідси не випадковим був факт підготовки Німецькою Народною Радою (ННР) в Чернівцях демонстрації, яка була присвячена проблемі виїзду до Німеччини і призначена на 29 червня 1940 р., тобто на другий день після встановлення радянської влади в краї. В кінцевому підсумку органами НКВС вона була заборонена.

Тим не менше радянська дійсність з кардинальною ломкою усталених в даному регіоні стереотипів, встановленням зовсім чужих для населення регіону соціально-економічних та суспільно-політичних відносин, масовими репресіями, націоналізацією землі, фабрик, заводів та іншої маєтності, власниками якої були також представники німецької національності²⁰ – все це спонукало не тільки німців але й осіб німецького походження зробити остаточний вибір на користь виїзду до Німеччини.

Виходячи із ситуації, яка склалася на червень-липень 1940 р. в даному регіоні, особливий акцент в агітаційній роботі серед колоністів був перенесений на необхідність переселення всіх осіб німецької національності та членів змішаних сімей. Зміщення акценту впливало із вище наведених домовленостей між Радянським Союзом і Німеччиною про позитивне вирішення в недалекому майбутньому питання переселення німців з Північної Буковини та Бессарабії. Цією інформацією, безперечно, скористалися етнічні німці. В політінформації «Про попередні підсумки роботи, проведеної Чернівецьким повіткомом КП(б)У по питанню встановлення і закріплення Радянської влади в Північній Буковині», направлений в кінці липня 1940 р. в ЦК КП(б)У па ім'я М.Хрущова, перший секретар повіткому І.С.Грушецький вказував на активну агітаційну роботу, яку проводили «німецькі емісари». Він підкреслював, що «...вони (німецькі емісари. – В.Х.) настільки знахабніли, що насмілились навіть 23/VII провести в Німецькому інтернаті нелегальні збори німців, на які прибуло до 300 чоловік, присвячені питанню агітації за виїзд в Германію»²¹.

В умовах радянської дійсності значно активізує свою діяльність німецьке консульство в Чернівцях, яке з кінця червня 1940 р. через ННР приступило до суцільного обліку всіх осіб німецької національності незалежно від їхнього підданства, а також осіб, які називали себе німцями. З цією метою, ще в день оголошення ноти Радянського уряду Румунії, ННР терміново віддрукувала у своїй друкарні спеціальні охоронні посвідчення для німецьких підданих, в яких зверталася до «руських окупаційних військ» з проханням взяти під охорону німців і їхнє майно. Посвідчення скріплювалися підписом голови та печаткою Німецької народної ради і видавалися консульством, як свідчать архівні документи, не тільки німцям, але й особам інших національностей при умові, якщо вони мали рекомендації від німецьких громадян²². У терміновому порядку в німецьке консульство передана на зберігання мисливська зброя. З цією ж метою на територію консуль-

ства були перегнані автомобілі, котрі належали особам німецької національності і т.п.

В умовах радянської влади консульство намагалося добитися дозволу на організацію торговельного товариства, через яке воно могло б постачати німців продуктами харчування за старими цінами. Коли це не дозволили, консульство організувало торгівлю продуктами і предметами першої необхідності за зниженими цінами в дворі Німецького дому в Чернівцях.

Проте найактивніша підготовка до переселення розпочалася з вересня після офіційного повідомлення про укладення міждержавної угоди з цього питання. Це повідомлення дало поштовх не тільки до активізації відкритої агітаційної роботи, але й до безпосередньої підготовки до переселення. Доктор історичних наук В.І.Пасат, який користувався матеріалами російських архівів з даної проблеми, пише: «...Німці реєструвались на евакуацію під впливом посиленої агітації, яка велась серед них ... що в агітації мали місце методи залякування і погроз. Агітацію вели переважно члени націонал-соціалістичних організацій, погрожуючи розправитися з родичами, залякуючи тим, що всіх тих, хто залишиться, вишлють до Сибіру, іноді навіть вдавалися до викрадення дітей. ... В ряді німецьких сіл були виявлені також брошури і альбоми з кольоровими ілюстраціями, котрі вихваляли успіхи Німеччини, високий рівень життя в Рейсі, підкреслювали видатну роль Гітлера і любов німецького народу до свого вождя, а також ті жертви і руйнування, які несе комунізм»²³.

Правда, як зазначають радянські джерела, серед німців мали місце й інші настрої, особливо серед бідняцької частини кустарів та ремісників, їм до певної міри, навіть, імпонувала радянська влада. І якщо вони виїжджали до Німеччини, то в силу того, що всі родичі залишали Буковинський край²⁴. Звичайно, траплялися й такі німці, які відмовлялися від виїзду, але це була незначна частина.

Тим не менше для широкого німецького загалу сама звістка про прибуття німецької делегації підносила дух єдності з усім німецьким народом. А з появою представників переселенської комісії на порозі помешкання того чи іншого буковинського німця дух єдності й піклування з боку офіційного Берліна підносився до небес. «Рошинські німці такі раді були, – згадує Калакайло Домініка з Роші. – Недалеко коло мене Лізіка була, то вона стелила з дороги до хати усі килими. Ой ... я стала й думаю: Боже, що це... На дворі ... дощ, болото. А вона стеле їм. Ці німці витерли ноги коло калітки і зайшли до хати»²⁵. Буковинські німці відчули турботу Німецької держави та її фюрера не на словах, а

на ділі. Тим більше, що представники німецької переселенської делегації не скупилися на слова звеличення Німеччини та ролі Гітлера в піднесенні й процвітанні країни, малювали веселкові картини щасливого майбутнього для переселенців. Дух ейфорії опанував тоді значною частиною буковинських німців. На виїзд до Німеччини реєструвалися майже всі незалежно від соціально-економічного становища чи походження. Католицькі та протестантські пастори також записувалися на виїзд разом зі своєю паствою.

Настрій, який панував у районі поселень німців перед самим від'їздом, був пригнічений. Українці й румуни, що проживали поряд протягом століть дуже жалкували з цього приводу, адже вони розлучалися зі своїми сусідами, друзями. Не в кращому настрої перебували і німці-репатріанти, адже вони залишали рідний край, друзів, могили предків у буковинській землі. Нелегко декому було прийняти рішення про переселення, а ще важче було від того невідомого, що чекало їх у Німеччині. Чимало з них розуміли складність ситуації і реально оцінювали її. Богдан Григорошук згадує, що їхній сусід німець Гауптман казав відносно переселення: «З добра на біду»²⁶.

Легше було молодим. Німецька молодь у багатьох відношеннях виступала тією силою, що впливала на остаточне рішення старших людей. Розлучення назавжди з рідною Буковиною було особливо важким випробуванням. Оцінюючи настрої переселенців, голова радянської комісії Васюков зауважував, що «в основній масі переселенців, особливо селян, настрої був дуже гнітючий і тільки незначна частина молоді і активісти аж до самого від'їзду продовжували бундючитися. Багато спостерігалось випадків, коли жінки-селянки, залишаючи свій будинок, неприємніли»²⁷.

Готуючись до виїзду, німецькі господарства спішно здійснювали косовицю хліба, обмолочували зерно, продавали хатне начиння, а також коней, корів і т.п. Все це зумовлювалось тим, що вивіз майна надзвичайно обмежувався радянсько-німецькою угодою. Більше 50 кг багажу на одну особу заборонялося брати з собою²⁸. Обмеження були прописані в угоді і на речі і на цінні матеріали тощо. Тому на ринках Чернівців, а то й просто у під'їздах будинків та біля них можна було спостерігати влітку і особливо восени 1940 р. пожвавлену торгівлю домашніми речами. Спродувалось все рухоме майно у спішному порядку, а тому нерідко і за безцінь. Чимало речей так і залишились у господарствах німців не розпроданими. Німці спішили, оскільки переселенський термін був обмежений 15 листопада 1940 р. До цього часу потрібно було встигнути зробити все для того, щоб переселитися до

Німеччини. Власники магазинів, фірм прагнули як можна швидше збути свій товар, докладаючи неймовірних зусиль по подоланню перепон, які ставила на цьому шляху радянська бюрократична машина. Інколи проходили незаконні обшуки в осіб німецької національності. Подекуди з порушеннями чинного законодавства відбувалася націоналізація і реквізиція німецької власності тощо.

В цих умовах консульство, яке продовжувало свою діяльність до початку грудня 1940 р., наполегливо захищало німецькі інтереси. Консул Шельгорн, до якого зверталися зі скаргами особи німецької національності, постійно робив запити з кожного окремого випадку керівництву Чернівецької області. Так, ще 22 липня 1940 р. на адресу торговельного відділу Чернівецького міськвиконкому ним був направлений лист-прохання дати розпорядження, щоби фірми німецько-підданих мали можливість продавати свої товари, інакше вони не зможуть ліквідувати свої магазини в зв'язку з переселенням їх до Німеччини²⁹.

3 серпня Шельгорн вимагає від Колікова повернути власність (друкарську машинку та арифмометр) німецької лісової експертної фірми «Краге» в Гамбурзі, реквізованої у представника фірми Ганса Кубіцького, що проживав у м. Чернівцях по вул. Роша³⁰.

3 подібними проханнями зверталось консульство і відносно Вольфа Герцберга власника трикотажної фабрики «Трикотанія»³¹, Аббе Раухвергера співвласника басонної фабрики «Брати Раухвергер»³² тощо.

За поданням консульства вирішувалось багато інших тогочасних проблем. Існувало багато навіть дрібних питань, котрі доводилось вирішувати. Причому таку позицію займало консульство не тільки в допереселенський період, але й під час переселення і після. Зокрема, 21 листопада з приводу арешту, проведеного декількома днями раніше, управителя фірми «Цераміль» М.Рімма, який займався комісійним продажем товарів німецької фірми «Індустрія фарб» (що у Франкфурті-на-Майні) Шельгорн повідомляв: «...Консульство за дорученням німецького посольства в Москві доручило М.Рімму провести продаж товарів, що знаходились на складі і, що з боку російських властей тоді ніяких сумнівів не викликало, оскільки відбулося розпечатання магазину і контори фірми. Внаслідок того, що значні німецькі інтереси входять у гру, я буду Вам дуже вдячний за повідомлення, на основі якого російського закону здійснена націоналізація майна, оскільки я хотів би про це відповідно повідомити німецьке посольство в Москві»³³. Подібні запити були зроблені 24 листопада також з приводу об-

шуків, проведених з 13 на 14 листопада у квартирах німецьких підданих Гуго Буліга та Норберта Зальцмана³⁴ і т.п.

Під час реєстрації буковинських німців і в ході їх евакуації радянський районний штаб, територіальні пункти також відчували певні труднощі. Найбільшою трудностю в роботі радянської комісії було те, що вона не володіла достатнім інформаційним матеріалом на осіб, які бажали евакуюватися. Справа полягала в тому, що евакуацією німців, рятуючись від репресій радянського тоталітарного режиму, вирішили скористатися чимало представників інших національностей. Перед радянською стороною стояло завдання виявляти подібних осіб, не допустити їх до виїзду за межі Радянського Союзу. Зробити це було нелегко, оскільки у певної частини осіб, які з'явилися на територіальні пункти для реєстрації, документів, котрі б засвідчували їхню німецьку національність чи німецьке походження, не було. Практично для здійснення реєстрації достатньо було зробити усну чи письмову заяву. Тим не менше радянським районному та територіальним представникам давалися суворі вказівки про необхідність ретельної перевірки документів при реєстрації. До цього зобов'язувало і офіційне повідомлення уряду, в якому йшлося про досягнення домовленості між обома країнами про добровільне переселення до Німеччини. Тут же вказувалось на те, що особа, яка виявить бажання виїхати, повинна подати не тільки заяву, а й, по можливості, документи, які підтверджують її національність³⁵. Хоча в Угоді від 5 вересня 1940 р., підписаній німецькою та радянською сторонами, було сказано про те, що «бажання евакуюватися може бути висловлене, як усно, так і письмово»³⁶ і жодних документів для цього не передбачалось. Однак на практиці радянська сторона взяла за правило претендентам на виїзд подавати документальні підтвердження про наявність німецької крові. А це ще більше утруднювало процес реєстрації і переселення осіб ненімецької національності, приводило до шаленого ажітажу особливо серед представників інших національностей, які вирішили скористатися ситуацією і покинути Буковину через переселенську комісію, видаючи себе за німців чи осіб німецького походження. Георг Дроздовський згадує, що паніка охопила всіх тих, хто не міг довести своєї німецькості. «Бабусі, причетні до неї, піднімалися з могил, процвітали присяги і клятви, а в парафіях та установах полювали за документами, які могли засвідчити хоч кілька крапель жаданої крові. Слов'яни і румуни германізувалися за ніч»³⁷.

Щоб не допустити виїзду з СРСР осіб ненімецької національності, органами Чернівецького обласного управління НКВС у служителів

культів краю вилучались реєстраційні книги про народження і шлюб, розпочато паспортизацію населення. Чернівецький обком КП(б)У підняв громадськість для своєчасного виявлення осіб, які намагалися обманним шляхом виїхати за межі країни.

Результатом цієї роботи стало те, що на територіальних пунктах Північної Буковини було відмовлено в реєстрації на виїзд до Німеччини 1022 головам сімей, або попереджено виїзд понад 4000 осіб. Одноразово 180 голів сімей німецької національності не побажали виїждати до Німеччини.

Чимала робота проводилася в цьому напрямку також радянським районним штабом з категорією осіб, які вже пройшли реєстрацію. І, як наслідок, на середину листопада 1940 р. з території Північної Буковини було евакуйовано 44577 осіб, що на 382 особи менше проти тих, хто зареєструвався. За частиною з них визнано, що вони не мають права на переселення. Іншим відмовлено на прохання органів НКВС, яким були передані для оперативного використання списки на всіх бажаних виїхати з СРСР³⁸.

Однак, незважаючи на ретельну перевірку з боку органів радянської влади, восени 1940 р. разом з німцями буковинський край залишило чимало представників місцевої, здебільшого української, інтелігенції. Цей факт визнавали і радянські владні структури. Так, на 1-й обласній партконференції, яка проходила 9-10 лютого 1941 р., підкреслювалося: «Факт залишається фактом, що деяка частина української інтелігенції виїхала в Німеччину... Справа в тому, що ми не залучили до себе всю українську інтелігенцію, а німці зробили свою справу»³⁹. За підрахунками історика Л.Жуковського разом з німцями територію Північної Буковини залишило близько 4000 українців⁴⁰. Доктор Р.Вагнер стверджує, що в більшості німецькомовні українці та румуни рятувалися завдяки підпільному центрові із підробки документів, що знаходився на вулиці Руській у Чернівцях⁴¹.

Іншою проблемою було переселення євреїв та напівєвреїв. Мова йде в першу чергу про тих з них, які були членами змішаних сімей, тобто дружина або чоловік у них були німцями, чи особами німецького походження. Відповідно до Угоди вони мали право на таке переселення. Однак всупереч цьому праву німецька делегація категорично відмовлялася дотримуватись права на переселення будь-яким євреям. Таку позицію німецького переселенського районного штабу радянська сторона відносила до найбільш грубих порушень Угоди. З цього питання Москаленко час від часу робив офіційні протести німецькому колезі Мюллеру та неодноразово інформував радянське керів-

ництво. Однак позитивних зрушень не добився. Мюллер так пояснював свої дії: «Я буду мати більшу неприємність, якщо привезу єврея в Німеччину, ніж якщо я порушу угоду, не взявши єврея – чоловіка німки, який виявив бажання евакуюватися до Німеччини»⁴². Цю саму думку висловлює і доктор Р.Вагнер, який стверджує, що євреїв та напівєвреїв «у жодному випадку не дозволялося переселяти»⁴³.

Насправді, Мюллер та Вагнер кривлять душею, оскільки євреїв – крупних власників фабрик, представників фінансового капіталу, німецька сторона всіляко намагалася захистити від органів радянської влади, видаючи їх за німців та осіб німецького походження. Зокрема, 31 серпня 1940 р. консул Шельгорн повідомляє чернівецьке обласне керівництво про те, що Ісак Клінгер, німецькопідданий, співвласник трикотажної фабрики «Цисторія», котра націоналізована, і просить виплатити йому 15% вартості, тобто 3.000.000 лей⁴⁴. Або 3 вересня консул звертається до голови Чернівецького облвиконкому О.Колікова з проблем власності Хайма Мельцера, який володів 33% миловарного і свічкового заводу в Чернівцях і також просить повернути вартість його майна у зв'язку з виїздом до Німеччини⁴⁵ і т.п. Іншими словами, багаті євреї ставали німецькопідданими і захищалися німецькою стороною в повному об'ємі, а бідні євреї, які також мали право на виїзд як члени змішаних сімей, не допускалися навіть на поріг німецької переселенської комісії.

Без сумніву, все це розбивало сім'ї, призводило до трагічних випадків. У цій агонії суцільного і перманентного страху перед радянською владою євреї намагалися всіма силами залишити Буковину. Німецькому Червоному Хресту, згадує Г.Дроздовський, «пропонувалися великі суми – безглузді акти без надії на успіх. Страх перед росіянами, який кожен відчував на власній шкурі, був більшим від того переляку, який пов'язували з Гітлером; тоді ще не здогадувалися, що невдовзі на порядку денному постане «остаточне вирішення єврейського питання»⁴⁶.

В окремих випадках представники німецького переселенського штабу намагалися допомогти у вирішенні цієї досить складної для них єврейської проблеми. Зокрема Р.Вагнер згадує про Рудольфа Шмегнера, напівєврея, активного діяча німецької громади в Чернівцях, дружина та діти якого переселилися до Німеччини, а він ні. «Щодня він стояв перед моїми вікнами на вулиці Університетській, оскільки в студентські роки ми з ним мешкали в одній квартирі. Що я мав робити?... В останній тиждень переселення я вийшов і сказав йому: «Так багато людей скористалися послугами фальшувального центру,

а ти стоїш тут!» В наступному потязі до Німеччини він вже сидів поряд з іншими»⁴⁷.

Щоб завершити єврейську проблему, вкажемо й на те, що в масі своїй буковинське єврейство вітало приход радянської влади і не мало наміру переселятися до Німеччини. Проблема переселення стосувалась здебільшого власників великого капіталу і особливо членів змішаних сімей, які не володіли таким капіталом. Останнім якщо і вдавалося потрапити до Німеччини, то тільки з допомогою фальсифікації документів.

Ще однією не менш пікантною проблемою була діяльність німецьких та радянських розвідувальних органів як по збору розвідувальної інформації, так і по вербуванню широкої агентурної сітки серед репатріантів і місцевого автохтонного населення. Хоча це суперечило німецько-радянській Угоді від 5 вересня 1940 р., однак жодної офіційної заяви з приводу порушення цієї Угоди не надійшло ні з радянської, ні з німецької сторони. І це при тому, що обидві сторони добре знали про активізацію цієї роботи⁴⁸, а також знали про окремих безпосередніх виконавців.

Звичайно, під час підготовки до переселення і в процесі самого переселення виникало немало протиріч, непорозумінь і навіть конфліктних ситуацій у діяльності комісій. Зокрема, все, що робилося німцями, в плані проведення зборів, мітингів, демонстрацій і т.п. було не дійсним з точки зору радянського законодавства. Тому органи радянської влади намагалися присікти подібні акції. В даних умовах німці нерідко вдавалися до нелегальних дій. Проте навіть нелегальні дії, які згодом ставали відомими представникам радянської влади, викликали протест і обурення з боку останніх. Так, негативну реакцію викликала самодіяльність німецького консульства по видачі охоронних посвідчень особам німецької національності. Таку ж реакцію викликала передача зброї в німецьке консульство в червні-липні 1940 р.

Правда, радянські представники інколи заплющували очі на певні порушення Угоди. Зокрема, жодних протестів не викликали дії німців у здійсненні відкритої агітації серед буковинських німців, спрямованої на виїзд з території СРСР. Причому протестів з радянського боку не було навіть на ту агітацію, зміст якої був побудований на залякуванні буковинських німців комуністичним режимом. Це було результатом тактики у стратегічних планах Радянського Союзу. Зокрема, говорячи про завдання партійних і радянських організацій Чернівецької області по переселенню осіб німецької національності до Німеччини, голова радянської переселенської комісії Васюков у вузькому

колі партійного та радянського обласного активу так пояснював ситуацію: «Нам нема потреби залишати цих осіб на нашій території і Ви знаєте з яких причин. І тому та агітація, яка ведеться німцями за те, щоб німці виїжджали, нами не заборонена і перепон ми їм не чинимо»⁴⁹. Дане роз'яснення було прийняте до виконання як представниками радянської переселенської комісії, так і місцевими радянськими та партійними органами і тут більше проблем не виникало.

У цілому в процесі переселенської роботи обидві комісії намагалися підтримувати толерантні відносини. Радянська сторона прагнула забезпечити німцям не тільки нормальні умови проживання, праці, але й відпочинку, запрошуючи їх час від часу на концерти. Німці були задоволені і їхні відгуки були щирими⁵⁰. В свою чергу Мюллер запросив на прощальний вечір, призначений на 13 листопада, представників радянської районної переселенської комісії⁵¹. У відповідь радянська сторона провела також прощальний вечір із запрошенням німецької делегації. 15 листопада німецька районна переселенська делегація виїхала до Німеччини. Туди було відправлено загалом 44 ешелони; в тому числі 1 ешелон з кіньми та худобою і 43 – з людьми. Незабаром припинило свою діяльність і Німецьке консульство в Чернівцях. 7 грудня 1940 р. його співробітники залишили Буковину. Що стосується чернівецьких німців, то із понад 16 тисяч осіб німецької національності, які проживали в Чернівцях в 1930 р., етапом на 1 січня 1941 р. в місті залишилося 102 особи⁵².

Буковинські німці, які, в силу різних причин, не виїхали до 15 листопада, зберегли право протягом трьох місяців звернутися до німецького посольства в Москві з проханням про виїзд. Ці виїзди здійснювалися в незначній кількості в 1941 р. Німецькою стороною були складені списки на 260 німців, що проживали на території північної частини Буковини та Бессарабії і які бажали переселитися до Німеччини. Відповідний циркуляр про завершення акції переселення був виданий 15 березня 1941 р. за підписом заступника голови Раднаркому СРСР М.Булганіна⁵³. Усі німці, які виявили бажання виїхати з СРСР, евакуювалися у визначені радянським урядом терміни. Цього разу виїзд німців відбувся значно швидше. Не останню роль у цій справі відіграла та обставина, що згідно з попередніми домовленостями між урядами Німеччини і СРСР цього разу нерухоме майно, яке залишили переселенці, не підлягало ні опису, ані оцінюванню⁵⁴.

Отже, під впливом геополітичних інтересів нацистської Німеччини та більшовицького СРСР, а також перетворень суспільно-політичного та соціально-економічного характеру з боку радянської

влади, помножених на німецьку агітацію, німці залишили буковинський край і повернулися на свою прабатьківщину, їхня евакуація у значній мірі пов'язана з тим, що вони належали до національності, з закордонними співвітчизниками якої могла вестися війна. В умовах підготовки до цієї війни німецьке населення краю не мало вибору, розуміючи, що залишившись на радянській території, розглядатиметься як ворожий елемент урядами обох держав. Переселившись до Райху, буковинські німці, як і бессарабські, стали жертвою змови двох тиранів, Гітлера і Сталіна, жертвою страшної війни.

Примітки

¹ *Холодницький, В.* З історії переселення буковинських німців у 1940-1941 рр. / В.Холодницький // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. – Чернівці, 2000. – Вип. 73-74. Історія. – С. 154-168; *Холодницький, В.* З історії взаємовідносин між радянськими і німецькими представниками в радянсько-німецькій змішаній комісії по евакуації буковинських німців у Чернівцях / В.Холодницький // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Чернівці, 2002. – Вип. 123-124. Історія. – С. 193-2006; *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року (Матеріали, свідчення, документи / С.Д.Осадчук, В.М.Запоровський, В.Ф.Холодницький. – Чернівці, 2004; *Холодницький, В.* «Маю честь Вам повідомити»: З історії діяльності німецького консульства в радянських Чернівцях / В.Холодницький // Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. – Чернівці, 2005. – Т. 10-11. – С. 84-94.

² Див. дет.: *СССР – Германия. 1939-1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июль 1941 г.* – Вильнюс, 1989. – Т. 2.

³ *Млечин, Л.* МИД. Министры иностранных дел. Романтики и циники / Л.Млечин. – М., 2001. – С. 187.

⁴ *Центральний державний архів громадських об'єднань.* – Ф. 1, оп. 23, спр. 116, арк. 4-17.

⁵ Там само.

⁶ *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 24-27.

⁷ *Дроздовський, Г.* Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Г.Дроздовський. – Чернівці, 2001. – С. 245.

⁸ *СССР – Германия. 1939-1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июль 1941 г.* – Т. 2. – С. 57-60.

⁹ *Борьба трудящих Буковини за социальное и национальное визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917-1941. Документи і матеріали.* – Чернівці, 1958. – С. 403-404.

- ¹⁰ *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 29-31; *Гакман, С.* Політико-дипломатичні та військово-пропагандистські підготовчі заходи радянського керівництва щодо приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР / С.Гакман // Україна – Румунія – Молдова: Історичні, політичні та культурні аспекти взаємовідносин: міжнародна наукова конференція 16-17 травня 2001 року. – Чернівці, 2002. – С. 219-220.
- ¹¹ ССРСР – Германия. 1939-1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июль 1941 г. – Т. 2. – С. 57.
- ¹² *Радянська Буковина.* – 1940. – 28 липня.
- ¹³ *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 71-80.
- ¹⁴ Там само. – С. 80-87.
- ¹⁵ *Холодницький, В.* З історії переселення буковинських німців у 1940-1941 рр. – С. 159.
- ¹⁶ *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 102.
- ¹⁷ *Bukowina – Heimat von Gestern.* – Karlsruhe, 1987. – S. 277; Вагнер, Р. Мої спогади про переселення буковинських німців із Північної Буковини у 1940 р. // *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 67-68; *Wagnt, R. Von Moldauwappen zum Doppeladler: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina; Festgabe zu seinem 80. Geburtstag / R.Wagnt.* – Augsburg, 1991. – S. 118.
- ¹⁸ Там само. – С. 26.
- ¹⁹ *Холодницький, В.* З історії переселення буковинських німців у 1940-1941 рр. – С. 156.
- ²⁰ Там само. – С. 157.
- ²¹ *Холодницький, В.* З історії взаємовідносин між радянськими і німецькими представниками... – С. 197.
- ²² *Cholodnyzkyj, W.* Zur Geschichte der Umsiedlung und Deportation der Bevölkerung der Nordbukowina in den Jahren 1940/1941 / W.Cholodnyzkyj, S.Osatschuk // *An der Zeiten Rander Czernowitz und die Bukowina. Geschichte, Literatur, Verfolgung, Exil.* – Wien, 2002. – S. 175.
- ²³ *Пасат, В.И.* Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году / В.И.Пасат // *Отечественная история.* – 1997. – № 2. – С. 94-95.
- ²⁴ *Холодницький, В.* З історії взаємовідносин між радянськими і німецькими представниками... – С. 198.
- ²⁵ *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 64.
- ²⁶ Там само. – С. 66.
- ²⁷ *Пасат, В.И.* Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году. – С. 94.

- 28 *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 91.
- 29 *Холодницький, В.* «Маю честь Вам повідомити»: З історії діяльності німецького консульства в радянських Чернівцях. – С. 89.
- 30 Там само.
- 31 Там само.
- 32 Там само.
- 33 Там само. – С. 90.
- 34 Там само.
- 35 *Радянська Буковина.* – 1940. – 8 вересня.
- 36 *Осадчук, С.Д.* «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року... – С. 72.
- 37 *Дроздовський, Г.* Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – С. 245.
- 38 *Холодницький, В.* З історії переселення буковинських німців у 1940-1941 рр. – С. 165.
- 39 *Державний архів Чернівецької області.* – Ф. П-1, оп. 1, спр. 77, арк. 110. – Далі: ДАЧО.
- 40 *Жуковський, А.* Історія Буковини / А.Жуковський. – Чернівці, 1994. – Ч. 2. – С. 179.
- 41 *Вагнер, Р.* Мої спогади про переселення буковинських німців із Північної Буковини у 1940 р. – С. 69.
- 42 *Пасат, В.И.* Евакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году. – С. 92; *Холодницький, В.* З історії взаємовідносин між радянськими і німецькими представниками... – С. 204.
- 43 *Вагнер, Р.* Мої спогади про переселення буковинських німців із Північної Буковини у 1940 р. – С. 69.
- 44 ДАЧО. – Ф. Р-3, оп. 1, спр. 33, арк. 2.
- 45 Там само. – Арк. 5.
- 46 *Дроздовський, Г.* Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – С. 245.
- 47 *Вагнер, Р.* Мої спогади про переселення буковинських німців із Північної Буковини у 1940 р. – С. 69.
- 48 Там само. – С. 70; *Холодницький, В.* З історії переселення буковинських німців у 1940-1941 рр. – С. 163-164.
- 49 ДАЧО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 35, арк. 13.
- 50 *Холодницький, В.* З історії взаємовідносин між радянськими і німецькими представниками... – С. 205.
- 51 Там само. – С. 205-206.
- 52 ДАЧО. – Ф. Р-3, оп. 1, спр. 7, арк. 18.
- 53 *Холодницький, В.* З історії взаємовідносин між радянськими і німецькими представниками... – С. 205-206.
- 54 *Пасат, В.И.* Евакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году. – С. 100-101.

Надійшла до редколегії 09.07.2007